

Ságvári Ágnes

**Tanulmányok
a magyarországi
holokauszt
történetéből**

NAPVILÁG KIADÓ

92-581

Tartalom

Bevezetés (Palasik Mária).....	7
Parancsra tették? Közigazgatás, őrsegváltás, törvénytisztelő állampolgárok 1944-ben ...	15
Holokauszt Kárpátalján	33
A zsidó közösségek vagyonának sorsa Magyarországon (1938-1968)	67
Ságvári Ágnes tudományos életrajza	127
Ságvári Ágnes munkáinak válogatott bibliográfiája	130

Bevezetés

Ságvári Ágnesben 1990-ben fogalmazódott meg a gondolat, hogy fel kell tárni az 1945 előtti zsidóüldözésre vonatkozó dokumentumokat. Ezt egyrészt az motiválta, hogy a bekövetkezett magyarországi rendszerváltással a levéltárak megnyíltak a kutatók előtt, egymás után váltak hozzáférhetővé azelőtt zártnak minősített anyagok. Másrészt viszont mint történésznek szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy a szocialista rendszer a „zsidókérdést” nem oldotta meg, a közéletben még a „zsidó” szó használatát is kerülték abban a reményben, hogy ha valamiről nem beszélünk, az a probléma nem is létezik. Tehát van mit pótolnia a történésznek.¹

A szerző abból indult ki, hogy a rendszerváltás után felfokozódott érdeklődés kísérte legújabb kori történelmünk eseményeit. Megnőtt az igény többek között a Horthy-rendszer évtizedeinek tudományos vizsgálata, a német megszállás és a nyilas uralom közti kapcsolódások történetű ábrázolása iránt. Ugyanakkor azt tapasztalta, hogy sokan kételkedtek az akkori történések bemutatásának hitelességében, mások viszont az új kire-

¹ Ságvári Ágnes (1928-2000) történész-levéltáros életét és pályafutását meghatározta, hogy Ságvári Endrének, az illegális kommunista mozgalom és az 1944. évi nemzeti ellenállás ismert mártírjának volt a húga. Az 1950-es években az MDP Központi Vezetőségének, majd az MSZMP Központi Bizottságának munkatársaként dolgozott. Az 1960-as évek elején - fokozatosan távolodva a pártapparátustól - meghozta a döntést: a kutatómunkát választotta. Kutatói munkásságát három korszakra oszthatjuk: az 1960-as években a magyar népi demokrácia történetével, az 1970-1980-as években - Budapest Főváros Levéltára főigazgatójaként - jelentős tudományszervezői tevékenysége mellett várostörténettel, elsősorban Budapest-történettel és összehasonlító európai várostörténettel foglalkozott; majd életének utolsó tíz évében a magyarországi holokauszt forrásait kutatta.

kesztés félelmétől tartva hallgattak. Voltak olyanok is, akik az erkölcsi felelősség elhárítása végett választották a zsidókérdés és az antiszemitizmus kapcsán a hallgatást. De azt tartotta, hogy egy felnövekvő fiatal nemzedék joggal tarthat igényt arra, hogy vége legyen a szemérmes hallgatásnak, és megismerkedhessen apái, anyái, rokonai és honfitársai igaz történetével. Vallotta, hogy a több évtizedes elhallgatások, téveszmék és ferdítések után a holokausztról a tények nyelvén kell szólni.

Ennek megvalósítása érdekében azt javasolta, hogy állítsanak fel gyűjteményes levéltárat a zsidóüldözés dokumentumainak, vagyis a szétszórt anyagoknak másolatban történő bemutatására, tematikus rendezésére, hogy az érdeklődők egy helyen tanulmányozhassák azokat. Az ötletet tett követte. 1991 és 1994 között irányításával 50 levéltáros kezdte meg a feltáró kutatást az alig fölszabadult főhatósági és megyei levéltárakban egy modellértékű tematikus és proveniencia elv (a keletkezés szerinti iratgyűjtés) alapján. A munkát a jeruzsálemi Yad Vashem Intézeten keresztül, amely holokauszt-emlékhely és -kutatóközpont, a Leumi Bankház finanszírozta. (Az utóbbiban nagy szerepe volt a bank elnökének, a kecskeméti születésű dr. Moshe Sanbarnak, aki Izraelben a Holokauszt Üldözöttei Szövetségének az elnöke, az Izraeli-Magyar Társaság megalapítója volt 1985-ben.)

Ezen kutatómunka eredményeként született meg a 21 füzetből álló *Holocaust Magyarországon* című sorozat, amelyet Ságvári Ágnes főszerkesztésével 19 megyei levéltár közösen állított össze. (*Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez*. Szerk.: Ságvári Ágnes. Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány - Holocaust Dokumentációs Központ, 1994. Iratok 19 megyei levéltárból. 2000.) Hogy a kutatás nemzetközileg is ismert legyen, elkészítették a 667 dokumentum angol nyelvű ismertetőjét is.

A gyűjtőmunka során arra a következtetésre jutott, hogy a zsidóüldözésre vonatkozóan Európa legjobban megőrzött és leggazdagabb anyaga a magyar, lévén hogy a zsidótörvények végrehajtását mindvégig a legitim közigazgatási apparátus hajtotta végre, mindent pontosan adminisztrálva. A dokumentumok demonstrálják a közigazgatás folyamatos működését is. A magyar végrehajtó szervezet rekonstruálása kapcsán készítette el a magyarországi és a budapesti holokauszt-térképeket. A *magyarországi zsidóság Holocaustja, 1944* című kiadvány egy 1941. évi - korabeli, a területnö-

vekedések utáni - térképen jelöli meg a német és a magyar hadigépezet központjait, a hitközségek, gettók, gyűjtőtáborok és kivégzések színhelyeit. Külön térkép mutatja a csendőrségi deportálási zónák beosztását. Rövid összefoglalást ad a zsidóellenes törvények végrehajtási utasításairól, valamint elsőként dolgozza fel a Csendőrségi Évkönyv adatait. A *budapesti zsidóság Holocaustja, 1944* című munka a főváros 1941. évi térképén (az 1950-ben a fővároshoz csatolt települések nélkül) ad pontos feldolgozást a „zsidótlanítással” foglalkozó fegyveres és közigazgatási intézményekről - nyilasházakról, vagonírozó helyekről - továbbá a különböző követségek és a Nemzetközi Vöröskereszt által védetté nyilvánított házakról, gyermekotthonokról. Jelzi a zsidó ellenállási mozgalom (élelembeszerzés, sajtó, fegyveres ellenállás) gócpontjait, továbbá térképet közöl a budapesti gettóról és annak beosztásáról. Mindkét térkép angol nyelven is megjelent, továbbá mind a magyar, mind az angol kiadáshoz egy-egy rövid dokumentumközlést helyezett a szerkesztő.

Szintén az iratgyűjtés következményeként született meg *Parancsra tették? Közigazgatás, őrségváltás, törvénytisztelő állampolgárok 1944-ben* című tanulmánya, amelyet a jelen kötetben is olvashatunk. A tanulmány először *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later* című tanulmánykötetben jelent meg, amelyet Randolph L. Braham és Pók Attila szerkesztett. (New York, Columbia University Press, 1997. Holocaust Studies Series. 405-425.) Ezen írásában a hagyományos magyar közigazgatás országos és helyi szintjeit mutatja be, illetve megvilágítja a gazdasági irányítás és a társadalmi intézmények szerepét a zsidóüldözésben. Pontos számadatokat közöl a zsidótörvényekkel megvalósult elit- és tulajdonváltásról.

A hat év kutatómunkájával összegyűjtött levéltári anyagnak Ságvári Ágnes „otthont” keresett. Az az eredeti szándéka, hogy egy holokauszt-szaklevéltárat állítson fel, az anyagi fedezet és a politikai akarat elégtelensége miatt megghiúsult. Az értékes irategyüttesnek végül a Politikatörténeti Intézet adott helyet. A kutató az intézet levéltárának 941. fondja alatt találja meg Ságvári Ágnes holokauszt-gyűjteményét, amely rendezett és nyilvános. A dokumentumok származási helyük (levéltárak) szerint vannak őrzési egységekre bontva. Mindegyik levéltárra vonatkozóan találunk egy fondismertetőt, mely azt taglalja, hogy az adott levéltárban milyen típusú iratok találhatóak a magyar holokausztról. Így a Magyar Országos Levéltár,

a Budapest Főváros Levéltára, a Hadtörténeti Levéltár és nyolc megyei levéltár témára vonatkozó fondjegyzéke segíti a kutatót. A fondismertető írások megkönnyítik annak átlátását, hogy mely szervek milyen hatáskörrel foglalkoztak a zsidóüldözéssel, vagyis az adott iratkibocsátónak mi volt a szerepe mindebben. Megtalálható a gyűjteményben a zsidótörvények és rendeletek annotált jegyzéke is, amelyet Vértés Róbert 1997-ben nyomtatásban is megjelentetett.

A további őrzési egységek témánként és levéltáranként tartalmazzák az iratokat, pontosabban az eredeti források másolatait. Néhánytól eltekintve ezek mind levéltári anyagok. A gyűjtemény sajnos nem teljes, mert hiányoznak belőle a Belügyminisztérium, a Pénzügyminisztérium és a Földművelésügyi Minisztérium anyagai. Ezek ugyanis - az esetleges aktualizálás veszélyétől tartva - kutatási korlátozás alá esnek.

Ságvári Ágnes fájlalta, hogy gyűjteményéből hiányoznak az egyházi levéltárak dokumentumai, amelyek - mint Slachta Margit 1942-1943. évi állásfoglalásai és a zsidók mentésében való részvétele mutatják - még számos meglepetéssel szolgálhatnak. Példaként említhetjük továbbá a református Jó Pásztor Szolgálat kiterjedt mentőtevékenységét és annak dokumentumait. Ugyanígy hiányoznak a magyarországi cionista mozgalom iratai, melyek nagy részét 1947-1948-ban, a cionista mozgalommal történő leszámolás során, a magyar hatóságok lefoglalták és megsemmisítették; kisebbik részüket kimentették Izraelbe.

A gyűjteményt ennek ellenére modellértékűnek tekinthetjük, mind horizontálisan, mind vertikálisan segíti a tárgy megközelítését és áttekintését. Az anyag egy-egy téma teljes keresztmetszetét tartalmazza, de nem tartalmazza az összest. Például a Zsidó Vagyonok Kormánybiztosságának módszere kiderül az anyagokból, de a gyűjtemény ebben a tekintetben közel sem teljes. A népbírósi iratok is nagyon esetlegesek, de jellegzetesek, a korabeli vallomások tanulságosak. Olyan emberi kapcsolatok tárulnak föl belőlük, melyekről ma már keveset tudunk.

Talán a megyei anyagok a legérdekesebbek. Ezek ugyanis a Ságvári-féle gyűjtés elkezdése előtt nem voltak kutathatók, míg a budapesti levéltárak anyagai többé-kevésbé hozzáférhetőek voltak a szakemberek számára.

Az áldozatok számával a gyűjtemény nem foglalkozik. Ságvári Ágnes a gyűjtemény elé írt bevezetőjében úgy vallja, nem is vesz részt azokban a

méltatlan vitákban, hogy hány tízezerrel több vagy kevesebb halottal kell elszámolni. Szerinte lényegesebb az a kérdés, amelyet még Ránki György tett fel: mi a németek és mi a magyar hatóságok szerepe a zsidóüldözésben?

Az 1990-es évek közepétől kutatásainak középpontjában a kárpátaljai holokausz iratainak összegyűjtése és az 1939 és 1945 közötti, vagyis a magyar fennhatóság alatti események feltárása állt. Kárpátalját gyakorlatilag 1944 őszétől a szovjet csapatok uralták. Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti szerződéssel a terület jogszerűen is elkerült Magyarországtól, de hivatalosan csak 1945. június 29-én, a Szovjetunió és Csehszlovákia között kötött szerződés alapján csatolták a Szovjetunióhoz. Akkor a kárpátaljai zsidóság ügye csak abból a szempontból volt fontos, hogy a Szovjetunió jóvátételt kérjen Magyarországtól, nemzetiségi és kártérítési kérdések fel sem merültek. Sőt, a vallásellenesség és az antiszemitizmus légkörében nem emlékeztek meg a zsidóság közelmúltjáról, és a zsidóság kutatása is kimaradt a történelmi stúdiumok sorából. A csehszlovák történetírás a Csehszlovákiától elszakított területek történelmével nem foglalkozott. 1945 után Kárpátalja Magyarországon is elfeledett terület lett. A Szovjetunió által diktált ideológiai monopólium következtében a nemzeti történelmi kutatások az országnak kizárólag az 1947-es párizsi békeszerződésben véglegessé vált területére korlátozódhattak. Míg az egyetemes történet keretében lehetett az USA, Afrika és Ázsia történetével foglalkozni, addig az országgal határos területek „terra non gratis” voltak.

Az 1990-es években bekövetkezett változások ezen a területen is új lehetőségeket nyitottak meg a történészek előtt. Mindez motiválta Ságvári Ágnes is. A kutatást azonban nehezítette, hogy a kárpátaljai holokausz iratai szétszóródtak államok és szakterületek szerint, a magyar igazgatás alatt keletkezett iratok nagyobb része az akkori szovjet levéltárakban maradt. A Szovjetunió szétesése után az Ukrán Köztársaságban átmenetileg szabadabbá vált a holokausztal kapcsolatos magyar anyagok kutatása, amit kihasználva Ságvári Ágnes elkezdte összegyűjteni a tárgyra vonatkozó alapvető forrásokat.

A dokumentumok egy részének feldolgozását 1999-ben adta közre *Holocaust Kárpátalján, 1941* című tanulmányában (*Múltunk*, 1999. 2. szám. 116-145.). Itt új adatokat ismertet az 1939 márciusában kezdődő magyar

megszállás zsidóellenes intézkedéseiről, az 1941. évi kamenyec-podolszki tömegvérengzés háttéréről. A tanulmány angolul is megjelent a Memorial Foundation for Jewish Culture támogatásával.

A kárpátaljai levéltári források feltárását haláláig folytatta. A Politikatörténeti Intézetben kutatócsoportot hozott létre, amely az ő irányításával tekintélyes anyagot gyűjtött össze az 1944. tavaszi kárpátaljai deportálások lefolytatásáról. Arra készült, hogy elemző tanulmányban állít emléket a kárpátaljai zsidóságnak, amely elhagyatottan, kiszolgáltatva és védtelenül nézett sorsa elébe. És amit a történész még ennél is tragikusabbnak tartott: pusztulását is érdektelenség vette körül. Ságvári Ágnes azonban halála megakadályozta abban, hogy elkészítse ezt a tanulmányát, de vonatkozó kutatásait és forrásait abban a reményben helyezte el a Ságvári Gyűjteményben, hogy lesznek fiatalok, akik folytatják az általa megkezdetteket. A Politikatörténeti Intézettel közösen végzett Kárpátaljára vonatkozó kutatásait ebben a fázisban a Claims Conference támogatta.

Kutatásairól folyamatosan számolt be a Yad Vashem Intézetnek, illetve dokumentációit eljuttatta az intézet levéltárába. 1999 februárjában a Yad Vashem Intézet vendégeként Jeruzsálemben tartott tudományos előadást: a kárpátaljai tanulmányait foglalta össze. Itt elmondott beköszöntőjében reményét fejezte ki, hogy a kelet-európai holokauszttal kapcsolatos kutatásokat sikerül összehangolni, mert szerinte nem az országonkénti, hanem a történeti összehasonlító elemzés vezet a holokauszt utóéletének, a zsidó és a nemzeti identitás traumájának és újnak tűnő jelenségeinek megértéséhez. Ugyanezt sürgette a prágai Kaffka Társaság és a berlini Zentrum für Antisemitismusforschung; az utóbbival jó személyes kapcsolatot épített ki.

1999-ben kapott megbízást a Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítványtól, hogy svájci bankoknál lévő ún. alvó számlákról magyar vonatkozású anyagot gyűjtsön. Kutatómunkája során hozzájutott a Svájcban őrzött kelet-európai betétekről készített ún. Hug-jelentéshez, amely időben és témában egyaránt kitágította munkáját. Majd ugyanennek a közalapítványnak a megbízásából azt kutatta, hogyan lehet dokumentálni osztrák levéltári forrásokkal az osztrák bankokkal szemben érvényesíthető magyar zsidó közösségi igényt. A két kutatás motiválta abban, hogy feldolgozza a magyarországi zsidó közösségek vagyonának sorsát az 1938 és

1968 közötti időszakban. Munkáját a Memorial Foundation for Jewish Culture támogatta. Azt kutatta, hogy mi lett a zsidótörvények és rendeletek során kisajátított vagyonnal, hogyan kezelték azt 1945 előtt és után, továbbá annak járt utána: miért és hogyan maradt el a vagyonok visszajuttatása a volt tulajdonosoknak, illetve az örökösöknek. Kutatásait tanulmányban foglalta össze, melyet halála előtt két héttel fejezett be. A szerző maga szándékozott elvégezni kutatásainak összegzését, ám a sors nem adott rá időt: 2000 júniusában bekövetkezett halála megakadályozta ebben. A zsidó vagyonok sorsáról szóló írását a jelen kötetben adjuk először közre.

Budapest, 2002. március 31.

Palasik Mária